

УДК 327.360

О.В. Дудар,
аспірант

(Житомирський державний університет)

ТЕРОРИЗМ ЯК МЕТОД ДІЯЛЬНОСТІ ЧОРНОСОТЕННИХ ОРГАНІЗАЦІЙ (1905-1917 рр.)

Досліджується терористична діяльність чорносотенних організацій протягом 1905-1917 років, відповідність її окремих елементів сучасним науковим підходам до визначення тероризму.

Термін "тероризм" є одним з найбільш вживаних у сучасному політичному лексиконі. Новітній тероризм характеризується небувалим розмахом, зростанням ступеня катастрофогенності терористичних акцій. Проблему тероризму, що постає сьогодні перед політологами, істориками, іншими фахівцями, важливо осмислити в плані співвідношення минулого, сучасного та майбутнього.

Як метод боротьби з існуючим суспільно-політичним ладом, тероризм став поширеним явищем у Європі в середині XIX – на початку XX століття. В Російській імперії, зокрема, він проявлявся від індивідуального політичного тероризму народників до погромної діяльності чорносотенців та "червоного терору".

Чорносотенний рух на сьогодні є недостатньо дослідженою темою. Ряд робіт, що торкалися окремих аспектів діяльності крайніх правих, з'явився ще в 20-х роках. В основному, це були публікації джерел з історії чорної сотні. Наприклад, редактований А.Черновським збірник документів з діяльності "Союза русского народа" [1]. Однак об'єктивні історичні дослідження того часу були підпорядковані завданням ідеології. В 30-х роках чорносотенний рух фактично випав із вузького кола дозволених тем. Інтерес до даної теми з'явився лише в 70-80-х роках і знайшов своє відображення, наприклад, у працях В.В.Коміна, Л.М.Спіріна та ін., де чорносотенний рух розглядався в контексті діяльності інших політичних сил [2; 3; 4]. Першим дослідженням власне чорносотенного руху слід вважати працю С.О.Степанова "Черная сотня в России. 1905-1914". Проблема терористичної діяльності чорносотенних організацій отримала в сучасній літературі неоднозначну оцінку. Зокрема, у згаданій праці С.О.Степанова даній темі присвячено окремих розділ – "Черный террор", документальною базою якого є друківані і особливо архівні матеріали. Однак з висновками автора не погоджуються інші дослідники, такі, як В.В.Кожин [3] та В.М.Острецов [5; 6], які розцінюють терористичну діяльність чорносотенних організацій порівняно незначною та юридично не доведеною.

Метою даної статті є дослідження чорносотенного руху в контексті сьогоденних уявлень про тероризм, а також наскільки терористична діяльність "Союза русского народа" (далі – СРН) та інших організацій відповідає сучасним дефініціям цього складного явища.

В сучасній науці немає єдиного визначення тероризму. У різних державах і за різних політичних та соціально-економічних умов існують певні відмінності його ідентифікаційних ознак. Як приклад візьмемо одне з визначень тероризму, яке виходить від ЦРУ: "Тероризм – це насилля у політичних цілях, здійснюване окремими особами або групами осіб, які діють "за" або "проти" існуючої в даній країні влади, коли такі дії спрямовані на те, щоб завдати удар або залякати більш численну групу, ніж безпосередня жертва, щодо якої застосовується насилля" [7: 17]. Дещо відрізняється формулювання В.Крутова, повноважного представника України в Антитерористичному центрі держав-учасниць СНД: "Тероризм – це особлива протиправна форма насильства, сутнісною властивістю якої є залякування, намагання створити атмосферу жаху, відчуття соціальної незахищеності, дестабілізувати політичну ситуацію з метою примусити владні структури прийняти вигідні для терористів рішення" [7: 17]. Численність розбіжних трактувань тероризму зумовлена різноманіттям чинників його виникнення, спрямованості терористичних проявів, шляхів протидії з боку держави та суспільства тощо. Однак завжди констатується наявність таких суттєвих рис, як насилля, залякування, загроза безпеці суспільства та держави.

Розглянемо наявність та особливості названих елементів у діяльності чорносотенних організацій. У політичний лексикон початку XX століття словосполучення "чорна сотня" увійшло як презирлива назва учасників патріотичних маніфестацій та погромів. Хоча на Русі даний термін з XII століття стосувався тяглового посадського населення, земщини. Цією історичною паралеллю скористалися монархісти, маючи на увазі всестановість та загальнонародність, і чорною сотнею почали називати себе кілька десятків союзів та організацій, які, не маючи єдиної ідеології, проголошували себе нащадками слов'янофілів та піднімали на щит "теорію офіційної народності", створену ще С.С.Уваровим та М.П.Погодіним. Найбільшими з них були "Союз русского народа", "Русское Собрание", "Монархическая партия" та "Союз Михаила Архангела". Між іншим чорносотенцями називали і називають багатьох зовсім різних діячів та ідеологів, що не входили до жодних організацій та об'єднань.

Почати характеризувати діяльність чорносотенних організацій слід з жовтневих погромів 1905 року, які за часом здійснення були першими проявами тероризму.

Сучасні дослідники вважають, що погромна діяльність чорносотенців була наслідком не самого маніфесту 17 жовтня, а викликаних ним революційних мітингів та демонстрацій. Погроми виділялися із

загального потоку подій участю широких верств населення на боці уряду (поруч з військами та поліцією); спільними хронологічними рамками (18-29 жовтня); приводами та гаслами (захист самодержавства); об'єктами та способами нападів. Найбільше число погромів, що зустрічається в літературі, - 690, що охоплювали 102 населених пункти. Внаслідок жовтневих погромів загинуло 1622 та було поранено 3544 особи [8: 54-56]. Хоча вказані цифри не можна вважати остаточними та безсуперечними.

Дослідники визнають, що поки не мають достовірних даних про наявність єдиного центру із керівництва погромами. В.В.Кожин стверджує, що "якби подібний "центр" і існував, то він ніяк не міг бути "чорносотенним", бо всі такі центри виникли в той час, коли хвиля погромів вже пройшла" [9: 100]. Це визначення, очевидно, є не зовсім точним. Адже організаційне оформлення чорносотенного руху розпочалося ще в 1901 році. Так, статут "Русского Собрания" був затверджений ще 26 січня 1901 року. Ця організація мала характер націоналістичного гуртка, проте діяльність його охоплювала значну територію. "Русское собрание" засновувало в інших містах свої відділи, під час відкриття одного з яких у Харкові в листопаді 1903 року відбулася сходка протесту студентів університету, яка була розігнана поліцією. Саме "Русское Собрание" на правах найстарішої організації намагалось на початку 1906 року об'єднати чорносотенний рух під своїм керівництвом. У квітні 1905 року в Москві на основі дворянського гуртка було створено політичну партію Союз русских людей. Приблизно в той же час, тобто до проголошення маніфесту було створено Русскую монархическую партію, яка зайняла крайній правий фланг і засновником якої був один із провідних ідеологів чорносотенного руху В.А.Грінгмут.

Отже, беззаперечним є факт існування чорносотенних організацій на час погромів. Однак слід зазначити, що названі організації не були масовими, носили вузькостановий, аристократичний характер і, з огляду на склад учасників погромних акцій, не могли бути керівною ланкою. Погромна діяльність за своїм характером більш відповідала практиці СРН, доступ до якого був відкритий всім верствам населення, часто і декласованим елементам. Цим значною мірою і пояснюється рихлість, аморфність найбільшої чорносотенної партії, відділи СРН зберігали напівнезалежний характер, не мали чітко налагоджених зв'язків з центром. Але організаційне оформлення Союзу припадає на пізніший період – Головна Рада СРН була сформована 8 листопада 1905 року, а статут у незакінченому вигляді був зареєстрований 7 серпня 1906 року.

Таким чином, жовтневі погроми 1905 року не мали спільного організаційного центру, попри однаковий характер. Проте, показовим залишається факт, що значна кількість учасників погромних акцій згодом опинилася в лавах СРН.

Жовтневі погроми часто називають єврейськими, але це питання залишається суперечливим. Так, В.Острецов намагається довести, що єврейська складова серед постраждалих не була значною, а скоріш відповідала показникам загального етнічного складу населення. Як приклад він наводить дані наслідків київських погромів 18-21 жовтня: загинуло 47 чоловік, серед яких євреї склали 25%, поранено 205 чоловік, із них євреїв 35% [5: 23]. Немає підстав сумніватися у наведених цифрах, проте вони використані на підтвердження певної точки зору. Більш об'єктивно відображають картину дані, що охоплюють всі погроми жовтня 1905 року. Згідно досліджень С.Степанова, вдалося встановити національну приналежність більш як двох третин постраждалих, серед них євреї склали 711 вбитих (або 44%) та 1207 поранених (34%). Національність 407 вбитих (25%) та 932 поранених (26%) залишилася невстановленою [8: 57]. Таким чином, жертви серед єврейського населення дійсно були значними. Несподівану позицію в даному питанні займає В.Кожин, який відзначає, що 545 із 690 погромів відбулися в населених пунктах, розташованих на порівняно невеликій території навколо Києва та Одеси. На цих територіях мешкало близько 20% єврейського населення Російської імперії, а між іншим саме тут в жовтні 1905 року відбулося понад 80% всіх погромів та переважна кількість вбивств [10: 106]. Тим самим начебто нівелюється етнічний момент серед причин погромів. Проте причину загибелі та поранень значно більшої кількості людей інших національностей, ніж євреїв, він пояснює фактом діяльності загонів єврейської самооборони, сильні центри якої діяли саме в Києві та Одесі. Такі загони були краще озброєні, діяли рішуче і часто превентивно.

Таким чином, проблема погромів є більш складною та багатозначною, ніж прийнято вважати і потребує подальшого дослідження. Проте очевидним є висновок, що головними причинами погромів слід вважати соціально-етнічні.

Сучасна система тероризму залежить від наявності в суспільстві конфліктів, серед яких поруч з релігійними, економічними, ідеологічними, екологічними та ін. саме соціально-етнічні посідають сумнівну першість. Це складне криміногенне явище у сучасному суспільстві пов'язане також із феноменом терористичного професіоналізму, який вже можна визначити як різновид стійкої спеціалізованої діяльності. Зачатки професійної діяльності терористичного спрямування у чорносотенному русі з'явилися зі створенням бойових дружин. Вперше про них почали говорити у річницю Кривавої неділі: близько 700 чорносотенців охороняли палаци сановників та трактири. У день відкриття І Державної думи озброєні члени СРН патрулювали вулиці навколо Зимового палацу. В 1906-1907 роках бойові дружини чорносотенців існували в Архангельську, Астрахані, Вологді, Гомелі, Катеринославі, Києві, Кишеневі, Москві, Одесі,

Тифлісі, Ярославлі. Єдиної системи їх створення не існувало, у більшості випадків були відсутні статути чи інші регламентуючі документи. Справа повністю залежала від місцевих відділів. В Одесі у серпні 1906 року почала формуватися "Біла гвардія", згодом її називали просто дружиною СРН. Вона була поділена на 6 сотень по 50-60 чоловік у кожній з атаманами на чолі. Командував дружинниками наказний атаман. Це була найбільша дружина, в інших містах групи не мали чіткої структури [8: 143]. Дружинники були добре озброєні, причому у більшості випадків вони мали дозволи на носіння зброї. Чорносотенні дружини виконували не лише охоронні функції, вони часто здійснювали напади на окремих осіб чи групи, що підозрювалися у революційних настроях.

Ще одним проявом терористичної діяльності чорносотенців були політичні вбивства. 18 липня 1906 року в Териоках під Петербургом був двома пострілами із револьвера убитий кадетський депутат І Державної думи М.Я.Герценштейн. Причиною став виступ, у якому він необачно назвав хвилю погромів поміщицьких садіб "ліюмінаціями" [10: 74]. Офіційне слідство не знайшло винуватців. Таємна поліція ніби не знала, де переховується вбивця Герценштейна. Пізніше, після розколу в СРН, кандидат в члени Ради СРН А.І.Пруссаков дав офіційні свідчення про причетність до цього вбивства всього керівництва Союзу, що мало для організації негативні наслідки. Навесні 1909 року були заарештовані дружинники А.В.Половнов та Н.М.Юскевич-Красовський. В ході слідства були допитані члени Головної ради СРН А.А.Майков, Р.Ф.Єленев, В.А.Соколов. Що стосується керівника Союзу О.І.Дубровіна, то після підняття у Державній думі питання про його постання перед судом, він терміново виїхав до Ялти під приводом лікування. Авторитет О.І.Дубровіна, який на цей момент вже не був беззаперечним, похитнувся ще більше.

Через півроку після вбивства Герценштейна, 29 січня 1907 року, член СРН робітник-коваль А.С.Казанцев організував закладку двох бомб у димохід квартири колишнього прем'єра С.Ю.Вітте, що вважався лібералом. Проте бомби були виявлені пічником і замах зірвався. 14 березня той же Казанцев керує вбивством із револьвера недавнього кадетського депутата Думи, редактора ліберальної газети "Русские ведомости" Г.Б.Юллова. І нарешті, у 1908 році було вбито ще одного колишнього депутата Думи трудовика А.Л.Караваєва.

У чорносотенних списках засуджених до смерті значилося ще багато членів ЦК кадетської партії, депутатів трудовиків та інших діячів. Але від тактики індивідуальних замахів довелося відмовитися, оскільки вони принесли чорній сотні значно більше шкоди, ніж користі.

Можна погодитися з В.Кожиним, що в умовах масового політичного терору тих років, коли на рахунок есерів, есдеків та анархістів та анархістів було більше 5 тисяч вбивств урядових службовців [9: 68], кількість індивідуальних терористичних акцій СРН видається незначною. Але вже наявність таких замахів виступає характерною ознакою, хоча і не визначальною, терористичної діяльності чорносотенних організацій.

Ще однією ознакою тероризму є залякування, створення атмосфери жаху, відчуття соціальної незахищеності. Це завдання успішно виконувала чорносотенна преса. Із газет, що виходили на початку століття, крайні праві повністю поклалися на "Московские ведомости". У 1901 році вийшов єдиний номер "Летописи Русского Собрания". Головна рада СРН дала своєму друкованому органу назву "Русское знамя". Газета виходила з листопада 1905 до березня 1917 року. Розбіжності серед чорносотенців призвели до появи конкуруючих органів друку. З 1909 року почала видаватися газета "Земщина". З 1910 року на противагу "Русскому знамени" почав виходити "Вестник СРН". Окрім центральних органів існувала й місцева чорносотенна преса. Наприклад, Московський відділ СРН видавав газету "Вече", таврійський відділ газету "Набат". На Волині центром чорносотенного руху була Почаївська лавра, тут же видавалися "Почаевские известия" та "Почаевский листок", в яких замість публікацій морально-релігійного характеру з'являлися заклики стояти за православну віру і самодержцзя та громити євреїв, винних у всесвітній змові проти усього християнського населення. Кампанія ненависті до єврейського населення із закликами не давати євреям рівноправності, не обирати їх до Державної думи тощо була розгорнута не лише на сторінках газет, а й у десятках тисяч брошур і прокламацій, що друкувалися також почаївськими ченцями [10: 121-124].

Ці видання об'єднував спільний погромний тон публікацій. Наприклад, після нападу революціонерів у січні 1906 року на чорносотенний трактир у Москві, в результаті якого постраждало 18 осіб, "Русское знамя" розгорнуло цілу низку статей, в одній із яких говорилося: "Видно сильний "Союз русского народа", якщо революціонери вже почали кидати бомби в чайні заклади... Народ розшукає вбивць!.. Нехай же нарікають потім на себе" [9: 103]. В тому ж "Почаевском листке" лунав відвертий заклик: "Бий жидів та студентів" [10: 121]. Навіть В.Кожин визнає, що "їх слова подаються, як щось, значно більш небезпечно та жорстоке, ніж бомби революціонерів" [9: 103].

Крім того автори подібних публікацій інколи виказували власну причетність до злочинів чорносотенних організацій. Так, у №2 московської газети "Маяк" було опубліковано дві статті про вбивство Герценштейна. Номер надійшов у продаж близько сьомої вечора, а вбивство депутата сталося годиною пізні-

ше. Це стало підставою для затримання і допиту департаментом поліції редакторів газет "Маяк" А.Н.Грена та "Вече" В.В.Оловенникова, який був членом СРН і за інформацією якого були надруковані статті [1: 145-146].

Чорносотенна преса була розрахована на невибагливого читача. В 1908 році один з лідерів СРН В.М.Пуришкевич писав міністру внутрішніх справ: "Орган СРН – "Русское знамя" отримало характер останнім часом цілковито вуличного листка, прагнучи не піднести читача духовно, а впливати на інстинкти народних мас" [8: 104].

Погромний характер таких видань не лише сприяв виникненню у частини населення почуття непевності, а й виступав чинником, що надавав загальному почуттю розчарування і непевності напрям політичної дії.

Окрім перелічених вище ознак чорносотенного тероризму існувало дещо, що і зараз вирізняє його серед інших терористичних форм. Це – взаємовідносини з державою, з існуючим політичним ладом. Чорносотенна ідеологія в своїй основі носила охоронний характер. Захист самодержавства та станового ладу свідчать, що чорносотенці стояли на сторожі помісного дворянства. Визнання непорушності приватної власності і практично повна відмова від втручання в конфлікт між працею та капіталом робили чорносотенну ідеологію прийнятною для буржуазії. Разом з тим, ідеологія включала суперечливі моменти: чорносотенці виступали за збереження патріархального укладу, напівфеодальних інститутів і відкидали буржуазні політичні свободи.

З свого боку держава, попри необхідність якось реагувати на терористичні акції, всіляко підтримувала чорносотенство. Ця підтримка була в числі інших і грошовою. У фінансуванні чорносотенних організацій брали участь різні відомства – від Міністерства двору до Міністерства народної освіти. Наприклад, у секретній довідці Департаменту поліції загальна сума грошей, виданих В.М.Пуришкевичу протягом 1906-1916 років визначена в 40500 рублів. Засоби виділялися і з 5-мільйонного таємного фонду Міністерства внутрішніх справ і в звітах проходили під рубрикою "На відомі панові міністру внутрішніх справ застосування" [8: 101]. Хоча субсидії з названих фондів не були єдиними засобами існування монархічних організацій.

Двоїтим було ставлення влади до чорносотенної преси. Існування переважної більшості правих органів підтримувалось державними субсидіями, а місцеві власті сприяли поширенню видань. З іншого боку, влада піддавала чорносотенну пресу репресіям, зокрема, штрафам, коли та виходила за дозволені межі. Але у випадку з публікацією в "Маяку" анонсу вбивства Герценштейна обидва затримані були звільнені, бо судові дії по відношенню до них "не обіцяючи дати суттєвих результатів тільки зміцнять в... громадських колах їх неприховані підозри до ненависного їм "Союза русских людей", а останній... може відразу перейти в наступальну позицію і пошкодити ледве стримуваному порядку" [1: 145-146].

Чорносотенці були добре озброєні, причому дозвіл на носіння зброї отримували після пред'явлення посвідчень від ради СРН. В Одесі за два роки видали 686 таких дозволів, із яких близько 300 отримали члени СРН [8: 146].

Ставлення влади до чорносотенного руху яскраво проявилось і у переслідуванні погромників. До судової відповідальності було притягнуто і засуджено 1860 осіб, відбулося як мінімум 205 процесів по погромним справам. Проте вироки розглядалися чорносотенцями, як проміжковий етап, подавалися прохання про помилування. В результаті 1713 осіб отримали царську милість, в помилуванні було відмовлено лише 78 погромникам, доля 147 прохань невідома [8: 81-82].

Оцінюючи чорносотенний тероризм в цілому, слід відзначити, що друковані видання, бойові дружини СРН та інших монархічних організацій грали підсобну роль у боротьбі з революційним рухом. У більшості випадків вони сприяли каральному апарату самодержавства. Режим чорносотенного терору встановлювався лише у тих випадках, коли це допускала місцева адміністрація. Дії місцевої влади, духовенства, поліційного апарату включали набір прийомів: від прямого підбурювання та злочинного самоусунення до спроб уникнути крайніх форм насильства.

Таким чином, діяльність чорносотенних організацій включала основні ознаки тероризму: насилля, залякування, загроза безпеці суспільства. Якщо спробувати визначити місце чорносотенного руху у класифікації форм тероризму професора Дашкевича [11: 4-5], то найбільш слушними видаються такі форми, як тероризм соціально-революційного характеру та правий тероризм, з однією поправкою: чорносотенна діяльність носила не революційний, а антиреволюційний характер.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Черновский А. Союз русского народа. По материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г.- М.-Л.: Гос. издат-во, тип. Печатный двор в Лгр., 1929. – 444 с.
2. Комин В.В. История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных политических партий в России: Факультативный курс лекций.- Калинин, 1970. – 227 с.
3. Спирин Л.М. Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в.-1920 г.).- М.: Мысль, 1977. – 366 с.

4. Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ. – М.: Мысль, 1987. – 244 с.
5. Острецов В.М. Черная сотня и красная сотня: [Правда о Союзе русского народа]. – М.: Воениздат, 1991. – 48 с.
6. Острецов В. Черная сотня: Взгляд справа.- М.: Русское слово, 1994.- 96 с.
7. Крутов В. Концептуальні аспекти проблеми протидії тероризмові в Україні // Розбудова держави. – 2000. – №1-6. – С.17-27.
8. Степанов С.А. Черная сотня в России. 1905-1914 гг.- М.: Изд-во ВЗПИ, А/О "Российская вузнаука", 1992. – 330 с.
9. Кожин В.В. "Черносотенцы" и Революция (загадочные страницы истории). – 2-е изд., доп. – М., 1998. – 228 с.
10. Жилюк С.І. Російська православна церква на Волині (1793-1917 рр.). – Житомир: Журфонд, 1996. – 174 с.
11. Дашкевич Я. Терор і тероризм // Розбудова держави. – 2001. – №7-12. – С.2-10.

Матеріал надійшов до редакції 30.09.2004 р.

Дудар О.В. Терроризм как метод деятельности черносотенных организаций (1905-1917 гг.).

Исследуется террористическая деятельность черносотенных организаций в течение 1905-1917 гг. и соответствие ее отдельных элементов современным научным подходам к определению терроризма.

Dudar O.V. Terrorism as an instrument of the "Black Hundred" organizations (1905-1917)

The paper features terrorist activities of the "Black Hundred" organizations during 1905-1917 and the correlation between certain of its components and the present-day scientific approaches to the notion of terrorism.